

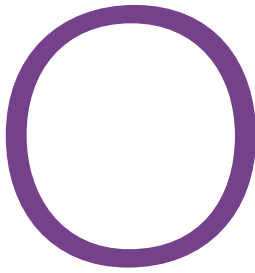
KEYNOTE JUBILEUMCONGRES

GEWETENS- ONTWIKKELING EN GEDRAGS- PROBLEMEN

Zijn wij 'autonome subjecten' die eigen keuzes maken op grond van ons geweten? Hoe is dat geweten tot stand gekomen? En welke krachten sturen de gewetensontwikkeling van psychologen zelf? Grote vragen, aldus Bram Orobio de Castro. Zijn keynote baseerde hij op onderstaande tekst.

Bram Orobio de Castro

nze samenleving doet een groot beroep op ieder individu om zijn eigen gedrag te reguleren. Wie anderen hindert of zich niet aan de regels houdt, wordt

een gebrek aan normen en waarden, zelfcontrole of verantwoordelijkheidsgevoel toegedicht. We gaan er blijkbaar van uit dat moreel gedrag grotendeels door ieder individu zelf wordt gekozen op grond van een persoonlijke, individuele kern, ons 'geweten'. Maar klopt dat wel? Zijn wij 'autonome subjecten' die eigen keuzes maken op grond van ons geweten? Hoe is dat geweten dan tot stand gekomen? Hoe functioneert het? En is de ontwikkeling ervan te beïnvloeden (als we dat al zouden willen)?

Veel te veel te grote vragen voor een eenvoudig psycholoog natuurlijk. Wel wil ik u graag een paar richtingen voorleggen om hierover na te denken. Allereerst zal ik deze vragen bespreken aan de hand van de ontwikkeling van antisociaal gedrag. Daarbij zal blijken dat een teveel aan normen en waarden even problematisch kan zijn als een tekort. Vervolgens wil ik kort stilstaan bij de gewetensontwikkeling van de psychologie. Welke krachten sturen de gewetensontwikkeling van psychologen eigenlijk? En tot welk gedrag kan dit leiden? Wat is eigenlijk gewetensvolle psychologie?

NORMEN EN WAARDEN

Het belang van gewetensvorming bij kinderen is in Nederland met hoofdletters op de kaart gezet door toenmalig minister-president Jan Peter Balkenende, die in een gebrek aan Normen en Waarden bij de jeugd de bron van veel maatschappelijke misstanden zag. Als kinderen nu maar met de paplepel de juiste normen en waarden ingegoten kregen, zou dit hen in hun verdere leven beschermen tegen verval in probleemgedrag, meende hij.

Ongewild illustreerde Balkenende zelf meermaals de beperkingen van deze visie op geweten als een Haarlemmerolie tegen alle kwalen. In zijn laatste jaren als politicus werd zijn gedrag sterker bepaald door gelegenheidscoalities die hij in stand probeerde te houden dan door zijn normen en waarden. En een doorvragende journaliste bleek genoeg om hem tot de legendarische uitspraak 'U kijkt zo lief' te verleiden om het beantwoorden van een legitieme vraag te vermijden.

Desalniettemin lijkt het pleidooi van Balkenende voor meer normen en waarden veel Nederlanders aan te spreken. Maar kloppen de premissen van dit uitgangspunt? Bestaat

geweten eigenlijk wel in de eerste plaats uit normen en waarden? Of is het eerder een gevoel? Is geweten wel een stabiele eigenschap van personen die hun gedrag bepaalt? Of wordt gewetensvol gedrag veel meer door de context bepaald?

MOREEL REDENEREN Laat ik beginnen met de vraag naar de aard van geweten als enerzijds kennis, redeneren of morele principes, en anderzijds als morele gevoelens. Er is een lange traditie van onderzoek naar moraliteit als cognitie. Denk aan de stadia van moreel redeneren van Lawrence Kohlberg en de vele varianten daarop (Killen & Smetana, 2006). Maar wellicht is de gevoelscomponent van geweten veel belangrijker in het bepalen van gedrag (bijv. Haidt, 2001).

Kohlberg (1963) zelf gaf al aan dat moreel redeneren in principe geen enkele relatie heeft met moreel gedrag. Meer direct bewijs voor het belang van morele gevoelens versus morele kennis komt uit prachtige experimenten waarin respondenten steeds de meest amorele gedraging kozen uit enerzijds gedragingen die duidelijk zeer negatieve consequenties voor andere mensen hadden (bijvoorbeeld het milieu vervuilen), en anderzijds gedragingen zonder negatieve gevolgen voor anderen, maar met een sterk negatieve emotionele lading voor de groep waartoe de respondenten behoorden (bijvoorbeeld het door het toilet spoelen van een Amerikaanse vlag voor studenten in de vs). De situaties die verkeerd 'voelden', werden steevast sterker veroordeeld dan de situaties die daadwerkelijk verkeerde gevolgen hadden (bijv. Haidt, 2001). Morele afkeur (morele intuïtie) lijkt dus meer een gevoelskwestie dan een kwestie van redeneren of kennis van het goede.

Waarom zou dit zo zijn? Evolutionair lijkt dit goed te verklaren (al ben ik de eerste om toe te geven dat evolutionair psychologische posthocverklaringen al snel overtuigender klinken dan ze zijn). Uitgangspunt van deze verklaring (bijv. Mackie, 1990) is dat mensen hun groep nodig hebben voor hun voortbestaan en dat ze deze behoefte delen met vele kuddedieren (waarvan de meeste soorten voor zover wij weten geen hoogstaande morele overwegingen kunnen maken). Om individuen te motiveren het groepsbelang te dienen, is uit het gevoel bij de groep te willen horen een geweten geëvolueerd dat een individu positieve gevoelens als trots en vreugde geeft als zijn gedrag overeenkomt met de (door hem gepercipieerde) groepswaarden en negatieve morele gevoelens als hij zelf afwijkt (schuldgevoel) of als een ander afwijkt (woede, verachting). Wellicht is het voorkomen van antisociaal gedrag dus meer een kwestie van ontwikkeling van moreel gevoel dan van moreel denken of kennen.

Prijzen op zichzelf mag populair zijn, maar is geïsoleerd geen effectieve methode

VROEGE KINDERTIJD

Een tweede aanname van het appel aan geweten is dat 'geweten' een stabiel persoonskenmerk is dat gedrag stuurt in uiteenlopende situaties – bij uitstek voer voor ontwikkelingspsychologen. Toch heeft juist veel onderzoek bij volwassenen in de jaren 60 en 70 van de vorige eeuw omtrent gehoorzaamheid en de banaliteit van het gedrag achter de verschrikkingen in de Tweede Wereldoorlog laten zien dat gedrag sterk door context en verwachtingen gestuurd wordt (bijv. Killen & Smetana, 2006).

In de ontwikkelingspsychologie heerste lang het traditionele beeld van 'internaliseren': Als een kind vroeg het goede krijgt ingeprent in een sensitieve en warme opvoeding, kiest het in het verdere leven voor goed gedrag. Vanuit die gedachte is enorm de nadruk gelegd op het belang van de vroege kindertijd. Deze aanname dat een juiste 'lancering' in de vroege kindertijd de loop van het verdere leven grotendeels bepaald wordt, heel beeldend, wel de 'rocket launch-assumptie' genoemd. Veel onderzoek laat inderdaad een grote stabiliteit van gedrag en morele gevoelens over de levensloop zien, en lijkt daarmee deze assumptie te ondersteunen. Maar klopt die feitelijk ook?

Laat ik beginnen bij die vroege kindertijd. Het toonaangevende onderzoek op het gebied van gewetensontwikkeling in de vroege kindertijd wordt in mijn ogen al jaren gedaan door de groep rond Grazyna Kochanska (bijv. Kochanska & Aksan, 2006). Zij richten zich sterk op geweten als een combinatie van gevoelens en gedragstendensen, die ze bestuderen door kleine kinderen in slim geënceneerde situaties te brengen waar morele emoties hun gedrag kunnen sturen. Denk aan situaties waarin ouders regels bepalen en vervolgens even weg gaan, terwijl het kind zich zelfstandig aan de regels moet blijven houden. Beroemde voorbeelden zijn de taakjes waarin kinderen snoep niet mogen opeten, of waarin er door hun schuld iets mis lijkt te gaan. Sterk samengevat laat dergelijk onderzoek zien dat morele gevoelens en moreel gedrag afhangen van een wisselwerking tussen ouderlijk gedrag en kinderlijk temperament. Wanneer ouders kinderen het gevoel geven dat zij gezamenlijk voor een taak staan die zij samen gaan oplossen, ontstaat bij kinderen de basis van het gevoel bij te willen dragen aan de groep waarmee zij zich verbonden voelen en van de bijbehorende trots, plezier, schaamte en schuld. Wanneer ouders regels handhaven door drang of dreiging ontstaat wel gehoorzaam gedrag zo lang de ouders aanwezig zijn, maar verdwijnt dit zonder toezicht als sneeuw voor de zon en ontbreken de gepaste gevoelens van schuld en schaamte als kinderen iets verkeerd doen.

Bij kinderen die snel driftig worden of moeilijk hun gedrag kunnen sturen, is duidelijker sprake van een wisselwerking. Hier triggert boosheid of het niet volgen van de regels door het kind afkeurend gedrag van ouders, waar het kind dan weer ontstemd op reageert. Zo kan snel een escalatie van 'dwingende interacties' ontstaan, die ouder noch kind gewild hadden, maar die zij bij elkaar oproepen. Juist deze kinderen lijken gevoeliger voor warmte en sensitiviteit die aangeeft dat hun – niet altijd even succesvolle – pogingen om zich te gedragen wel worden gewaardeerd. Bij deze kinderen lijkt er sprake van grotere gevoeligheid in negatieve zin voor negatieve opvoeding én van grotere gevoeligheid in positieve zin voor positievere opvoeding.

Zo doende lijken al jong individuele verschillen in gewetensvorming te ontstaan: een basisgevoel bij te willen dragen aan de groepen waar je je mee verbonden voelt versus een machtsoriëntatie van 'gehoorzaamheid omdat het moet' versus een gevoel van continue strijd met de groep omdat je niet de waardering krijgt die je als groepslid toekomt. Van belang is dus niet zozeer kennis van de morele regels (normen en waarden) van je groep of een vermogen tot moreel redeneren, maar het gevoel of de regels op jou van toepassing zijn en je je ermee verbonden voelt.

TRANSACTIONEEL De conclusie lijkt nu snel getrokken dat in de vroege ontwikkeling een geweten wordt vastgelegd dat stabiel is en de levensloop qua (a)sociaal gedrag bepaalt. Die conclusie blijkt echter niet te kloppen (bijv. Rutter, 2002; 2006). Er is veel stabiliteit in het sociale gedrag van mensen, maar dat moeten we ook niet overdrijven. Veel van die stabiliteit komt niet zozeer door individuele kenmerken van mensen zelf, maar door de stabiliteit van hun omgevingen. De meeste mensen brengen hun levens door in sociale omgevingen die weinig veranderen en dus steeds hetzelfde gedrag bij hen oproepen. En omgekeerd lokken mensen met

hun gedrag vaste reacties van anderen uit. Bovendien selecteren mensen deels zelf hun omgevingen (vrienden, werk, partner) en selecteren zij vaak gelijksoortige omgevingen. Stabiliteit ligt dan ook deels verankerd in een transactioneel proces. Verandering in omgeving kan het systeem grondig veranderen en het is maar de vraag of een individueel 'geweten' dan niet grondig meeverandert.

Een goed voorbeeld van de verandering van morele gevoelens, overtuigingen en gedragingen door verandering van de omgeving is 'deviancy training' in de adolescentie: de mate waarin jongeren met gedragsproblemen elkaar vooral in de adolescentie kunnen 'heropvoeden' door onderlinge bekrachtiging van probleemgedrag (Dodge, Dishion & Lansford, 2006). Jongeren (en ook volwassenen) blijken in zulke hoge mate elkaars gedrag, morele gevoelens en morele oordelen te kunnen beïnvloeden, dat interventies die bedoeld zijn om probleemgedrag van jongeren te verminderen door hen gezamenlijk te behandelen, deze problemen juist blijken te kunnen versterken doordat jongeren een grotere invloed op elkaar uitoefenen dan de behandelaars. Deze beïnvloeding verloopt deels door bekrachtiging van afwijkende groepsnormen en deels door beïnvloeding van de verwachtingen die jongeren van hun sociale omgeving hebben. Anders gezegd: de morele gevoelens dienen er ook in deze groepen toe dat men zich volgens de groepsnormen wil gedragen, alleen zijn deze normen nu normen als het recht van de sterkste, recht op wraak, minachting voor zwakkeren en voor andere groepen.

Er lijken overigens grote verschillen tussen jongeren te bestaan in gevoeligheid voor deviancy training, waarbij het vrij onrustbarend is dat juist jongeren met licht verstandelijke beperkingen in weinig gestructureerde behandelomgevingen hier het meest gevoelig voor zijn (Dishion & Tipsford, 2011), terwijl wij in Nederland juist deze jongeren – meer dan elders – langdurig in dergelijke groepen plaatsen.

PERCEPTIE SOCIALE SITUATIES Tot zo ver lijkt er dus weinig te winnen met een Normen-en-Waarden-offensief voor de jeugd. Kinderen jong wapenen met een geweten is bepaald niet genoeg. Kinderen en hun omgevingen helpen met het realiseren van een aaneenschakeling van geschikte omgevingen waar zij zich deel van voelen klinkt softer, maar lijkt reëler.

Er is echter een nog wezenlijker beperking aan de gedachte dat gewetensvorming bepalend zou zijn voor gedragsproblemen. Een impliciete aanname in vrijwel alle onderzoek lijkt te zijn dat verschillen in gedrag tussen

mensen ontstaan doordat hun gewetens in een bepaalde situatie aanzetten tot verschillend gedrag. Denk aan het onderzoek in de Kohlberg-traditie met vignetten van morele dilemma's. Maar wellicht ontstaan belangrijke verschillen in moreel oordeel en gevoel juist wel doordat mensen die schijnbaar met dezelfde situatie geconfronteerd worden in feite heel *verschillende* situaties ervaren. Misschien vindt een jongere met gedragsproblemen het wel even moreel verwerpelijk als u en ik om een ander te slaan, maar denkt deze jongere vaak tot noodweer gedwongen te zijn in een bedreigende situatie, waar u en ik geen bedreiging zouden ervaren.

De gedachte dat de perceptie en inschatting van sociale situaties wel eens bepalend kan zijn voor probleemgedrag, is grondig uitgewerkt en onderzocht door Ken Dodge (Dodge et al., 1980; 2006). De afgelopen jaren hebben wij en diverse andere psychologen veel onderzoek gedaan naar moraliteit in concrete situaties bij kinderen met ernstige gedragsproblemen (bijv. De Castro et al., 2002; 2012; 2013; Reijntjes et al., 2011; Thomaes et al., 2009). Dit onderzoek is sterk geënt op dit uitgangspunt van Dodge, waarbij de vernieuwing vooral zit in precisering van de processen die een rol spelen bij

Morele gevoelens
en moreel gedrag
hangen af van
een wisselwerking
tussen ouderlijk
gedrag en kinderlijk
temperament

sociale informatieverwerking door deze kinderen en de mate waarin deze te beïnvloeden is.

Daartoe maken wij en onze collega's gebruik van een scala aan methoden om zo levendig mogelijk daadwerkelijke problematische interacties te kunnen bestuderen en toch zo precies mogelijk in beeld te kunnen krijgen hoe sociale informatieverwerking door deze kinderen verloopt. Zo bestuderen wij daadwerkelijke conflicten tussen kinderen door spelletjes te ensceneren die wij zo manipuleren dat kinderen deze verliezen en de schuld daarvoor eenvoudig bij de ander kunnen zoeken. Om de exacte processen van sociale waarneming te kunnen nagaan volgen wij met *eyetracking* het kijkgedrag van kinderen naar sociale stimuli. En met behulp van gemanipuleerde sociale media bestuderen wij in detail hoe kinderen reageren op sociale signalen van anderen, zoals in het computerspel *Survivor*, waar wij bepalen met welk gedrag van (virtuele) medespelers kinderen geconfronteerd worden.

Wij zien dan grofweg drie uiteenlopende manieren waarop geweten bij verschillende kinderen een rol speelt:

Verontwaardiging: kinderen met reactieve agressie zijn geneigd gedrag van anderen te interpreteren als vijandig en

zich heel snel tekort gedaan te voelen: de ander houdt zich in hun ogen niet aan de normen! Zij hebben dus geen gebrek aan normen, maar juist *hele sterke* normen omtrent eerlijkheid, gelijkheid en rechtvaardigheid. En zij zien bij zichzelf de droeve plicht deze normen te moeten handhaven in een vijandige buitenwereld. (Wellicht komt u dit ook bekend voor van bepaalde politici?) Er lijkt bij deze kinderen dus geen sprake te zijn van gebrek aan geweten, maar van een andere perceptie van situaties, waardoor het grote morele gelijk hen juist aanzet tot agressie. De recente nadruk op het in eigen hand nemen van normhandhaving met bijvoorbeeld honkbalknuppels is voor deze kinderen dus absoluut een drama.

Blinde woede: Kinderen met een heel lage frustratietolerantie die snel zo driftig worden dat zij agressief gedrag vertonen waar zij zich later schuldig over voelen. Zij ervaren echt controleverlies. Ook hier lijkt dus geen sprake van een tekort aan normen en waarden, eerder van een tekort aan zelfcontrole.

Machtoriëntatie: een kleine subgroep van kinderen die alleen op eigen winst (in termen van winnen van een spel, status of plezier) gericht lijkt. Bij hen lijkt in zelfrapportage

Coen Verbraak interviewt
Bram Orobio de Castro

geen gevoel van gezamenlijkheid te spelen, maar het gevoel dat de sterkste het verdient te winnen en de zwakste schuldig is aan de eigen zwakte. Deze kinderen lijken ook minder empathie te voelen met anderen, al is de oorzaak daarvan nog niet bekend.

Het moge duidelijk zijn dat de verschillende perspectieven van deze kinderen op de situaties waarin zij agressief worden een heel verschillende benadering vragen. Wie uit heilige verontwaardiging woedend wordt omdat hij denkt dat een ander zich niet aan de regels houdt, zal alleen nog kwader worden als een volwassene juist hem de schuld geeft van een conflict. En wie zelf ook spijt heeft van een woede-uitbarsting heeft weinig baat bij een sanctie, terwijl die sanctie het pure machtsdenken wellicht wel zou afremmen in zijn gedrag.

‘Incredible Years’ heeft een consistent positief effect op gedragsproblemen van jonge kinderen

‘Gedragsproblemen’ is dus werkelijk meervoud. Om deze kinderen te kunnen helpen, is het nodig hún perspectief op morele situaties te kennen, niet om een lesje moraliteit te geven.

PREVENTIE EN INTERVENTIE

Wat leert deze kennis ons over effectieve interventies? Graag laat ik een paar voorbeelden zien. Ik denk namelijk dat er de afgelopen jaren veel meer vooruitgang is geboekt op dit gebied dan velen weten. Effecten zijn weliswaar bescheiden, maar ze zijn wel robuust en leveren op de lange termijn belangrijke verbeteringen op in de levens van deze kinderen, hun omgeving en – niet onbelangrijk – aanzienlijke kostenbesparingen (zie voor inzichtelijke gegevens over effectiviteit van interventies bij jeugd op vele gebieden bijvoorbeeld de landelijke database www.jeugdinterventies.nl onder auspiciën van het NJI en RIVM).

nl onder auspiciën van het NJI en RIVM).

Samenvattend impliceert het voorafgaande dat pogingen om gedragsproblemen te voorkomen of verminderen zouden moeten werken aan het versterken van het gevoel van gezamenlijkheid met de groep (gezin, school, etc.) zodat kinderen zich naar de normen van die groep willen gedragen, het verbeteren van sociale waarneming, het trainen van vaardigheden in zelfcontrole en – voor de machtsdenkers – het ervaren van winst bij samenwerking met anderen. Heel kort door de bocht lijken deze elementen inderdaad de kern van effectieve interventies.

VOORBEELDEN Ik noem een paar voorbeelden waar ook in Nederland deugdelijk onderzoek naar is gedaan. De oudertraining *Incredible Years* legt bijzonder veel nadruk op het creëren van een gezamenlijke basis tussen ouder en kind door spel en positief affect. Zo komen gezinnen weg uit de eerder geschetste dwingende interacties en ontstaat bij kinderen de wil zich te gedragen. *Incredible Years* heeft een consistent positief effect op gedragsproblemen van jonge kinderen, blijkt uit Nederlands onderzoek en een meta-analyse van meer dan veertig studies (Leijten et al., 2014; Posthumus, 2009; Menting et al., 2013; zie ook www.pittigejaren.nl).

Interessant is dat dit effect ook bereikt wordt met gezinnen die traditioneel nauwelijks effectief door hulpverlening worden bereikt, zoals migrantengezinnen, gezinnen met een lage sociaaleconomische status en gezinnen met een (ex)gedetineerde moeder (Leijten et al., 2014; Menting et al., 2012). *Incredible Years* blijkt bovendien kosteneffectief: de kosten van de training verdienen zich binnen een paar jaar terug (Posthumus, 2009). De training is dan ook opgenomen in de Richtlijn Ernstige Gedragsproblemen en door de databank jeugdinterventies op het hoogste niveau erkend. De versie voor ex-gedetineerde moeders is onlangs landelijk ingevoerd en erkend als Gedragsinterventie.

Vergelijkbare elementen vormen de kern van aanvullende school- of kind-programma's die effectief blijken te zijn, zoals het Programma Alternatieve Denkstrategieën (PAD; Louwe et al., 2009), Zelfcontrole (Van Manen, Prins & Emmelkamp, 2004), Taakspel (Van Lier, 2002) en de Kanjertraining (Vliek et al., 2013). Programma's die de betrokkenheid van kinderen bij de groep vergroten en hun vaardigheden leren om sociale situaties te begrijpen en hun gedrag te reguleren.

PRIJZEN GEEN PANACEE Ten onrechte wordt wel beweerd dat prijzen en bekrachtigen de kern van dergelijke interven-

Hoe denken wij als psychologen te moeten zijn?

ties is (bijv. De Winter, 2013). Dat is feitelijk onjuist. De kern van deze interventies is een gevoel van gezamenlijkheid bij kinderen creëren dat leidt tot de wil bij te dragen aan hun gezins- of (klasse)groepsverband, om vanuit die basis de benodigde vaardigheden te leren. Prijzen op zichzelf mag dan populair zijn, maar is geïsoleerd geen effectieve methode. Kinderen met een laag zelfbeeld lijken van prijzen van hun persoonlijke kwaliteiten zelfs onzekerder te worden (Brummelman et al., 2013). Prijzen is dus alleen zinvol in zoverre het binnen interventies de functie heeft de positieve band te versterken en gewenst gedrag te bekrachtigen.

Dankzij gerichte experimenten naar de effecten van specifieke elementen binnen interventies (zoals prijzen, bijv. Leijten, 2014) leren wij steeds meer over de werkzame bestanddelen in effectieve interventies. Ik verwacht dat we deze programma's daardoor nog sterk kunnen verbeteren. Gezien de grote verschillen tussen kinderen met gedragsproblemen verwacht ik veel van interventies 'op maat', die aansluiten bij het perspectief (de sociale informatieverwerking) van individuele kinderen. Het moge duidelijk zijn dat het indiceren van kinderen puur op basis van grove beschrijvende labels als in de DSM-5 daar weinig aan bijdraagt.

Dat breng me heel kort op mijn tweede onderwerp: het geweten van de psycholoog.

GEWETENSKWESTIES

Ik ben geen prediker en heb in gewetenskwesaties geen andere deskundigheid of zeggenschap dan een willekeurige ander. Maar de psychologie gaat me aan het hart, dus ik ben zo vrij toch van de gelegenheid gebruik te maken om een paar strikt persoonlijke indrukken te delen.

Er is natuurlijk nogal veel te doen over ethiek in de psychologie en de wetenschap in het algemeen. Veel van die discussies zijn nogal willekeurig: bedriegers heb je overal en wie werkelijk denkt dat mensen zich in welk vak dan ook zonder *checks & balances* goed zullen gedragen heeft de nodige eeuwen geschiedenis en staatsrecht gemist.

Een interessantere vraag is misschien: hoe denken wij als psychologen te moeten zijn? Van welke groep willen wij deel zijn? Waarop mogen we trots zijn en waar zouden we ons voor schamen?

Mij vallen dan een paar dingen op. Bovenal lijkt de invloed van psychologische 'kennis' in onze samenleving enorm groot. Schijnzekerheden over de vermeende onveranderbaarheid van mensen en hun hersenen geven vorm aan onderwijs, opvoeding, politiek en omgangsvormen. Tegelijkertijd berust die 'kennis' op flarden van selectief over-

geïnterpreteerde experimenten. En tegelijkertijd wordt robuuste psychologische kennis over menselijk gedrag en de beïnvloeding daarvan nauwelijks gebruikt. Dat is jammer, maar misschien ook wel begrijpelijk.

DE NIEUWE DOMINEES? Veel mensen zoeken zekerheden en sinds de ontzuiling vinden steeds minder mensen die in religie. Er lijken nogal wat mensen te zijn die denken dat wetenschap een dergelijk houvast kan bieden. De verleiding voor wetenschappers om dit verlangen te bevredigen, is blijkbaar sterk. Ik zie tenminste een sterke neiging bij psychologen en aanverwante vakbroeders om zich te profileren als nieuwe dominees: aanbieders van Zekerheden en Waarheden met Hoofdletters: 'Pubers zijn zus, hersenen zijn zo, en daarom is dit goed en dat fout.'

Die zekerheden hebben we helemaal niet. Begrijp mij niet verkeerd: de stabiliteit en veranderbaarheid van gedrag is razend interessant en de rol van hersenen daarbij fascinerend. Bovendien leven wij in een tijd waar in een enorm hoog tempo enorm veel meer mogelijk is geworden in de bestudering daarvan. Tegelijkertijd staan we duidelijk nog maar aan het begin van die ontdekkingsstocht. Van de meeste processen in de hersenen die wij nu kunnen meten, hebben we simpelweg nog geen idee hoe veranderlijk en veranderbaar ze zijn. De aanname dat onze eerste metingen van die processen ons nu al meer zekerheid zouden kunnen geven over de mate waarin menselijk gedrag kan veranderen dan onderzoek naar dat gedrag zelf, lijkt mij dan ook een vergissing.

Het is wel een vergissing met consequenties, aangezien de populariserende literatuur op dit gebied grote invloed heeft op fatalisme, gedrag en welbevinden van mensen. In de beperkte kring van Ons Soort Mensen zal men bij dergelijke boeken heus inzien dat het om wat sterk aangezette ideeën van de auteurs gaat waarover het leuk discussiëren is (toch?). Maar nu er gericht boeken als *Je bent je brein* (Swaab & Schutten, 2013) voor kinderen op de markt verschijnen, wordt wat mij betreft een grens overschreden in het verkopen van vermoedens als zekerheden.

Ik schrik zelf behoorlijk van de impact die een (ongetwijfeld deels door lezers zelf overschatte) leken theorie van 'in de hersenen levenslang vastliggende stoornissen' heeft op

kinderen, ouders en beleidsmakers. Ik kom nogal eens op ouderavonden en bij cliëntenverenigingen en onderwijsbijeenkomsten en zo meer, en hoor daar welwillende ouders zeggen dat zij hun kind dat wel eens een driftbui heeft niet kunnen helpen omdat het toch een stoornis in het brein heeft. En zulke misverstanden tref je helaas niet alleen bij ouders aan. Wat te denken van een leerkracht op een Cluster 4 school die zegt: 'ODD is toch een genetische hersenstoornis? We kunnen ze hoogstens rustig houden.' Of van ouders die over hun crèche vertellen: 'Ons kind van drie heeft volgens de crèche CD en ADHD, dus de huisarts geeft medicatie.' Of van een kinderrechtster die mij toevertrouwt: 'Als alles in de hersenen zit, kunnen we toch niets meer doen?'

Hier is duidelijk iets enorm misgegaan in een populaire mix van hersenwetenschap, DSM-etiketten en verwarring tussen fysiologische correlaten en veranderbaarheid van gedrag. En als psychologen hebben we dit niet weten te voorkomen.

FATALISTISCHE BOODSCHAP Dit probleem is naar mijn idee niet specifiek voor hersengerelateerde informatie. In populair populaire boeken en handboeken voor onze studenten en vakgenoten worden tijds- en contextgebonden bevindingen sterk verabsoluteerd. Menigeen trekt hier de conclusie uit dat deze bevindingen onveranderbaar zijn. Mannen zijn nu eenmaal zus en vrouwen zo. Gedragsproblemen leiden nu eenmaal tot criminaliteit.

David Yeager (bijv. Yeager et al., 2011) toonde onlangs in een serie baanbrekende experimenten de vergaande consequenties van dit misleidende beeld aan bij kinderen en leerkrachten. Hij presenteerde één groep feitelijk juiste informatie over de stabiliteit van probleemgedrag en de neuroanatomie van de hersenen. Een tweede groep presenteerde hij feitelijk even correcte informatie over de veranderlijkheid van probleemgedrag en hoe het brein verandert door leren. Drie maanden na afloop van dit experiment vond hij nog steeds meer gedragsproblemen in de eerste groep dan in de tweede groep.

Door de hersenhype en de DBC zijn we als psychologen te ver meegegaan in een systematiek met een ongewild fatalistische boodschap voor cliënten. Dat kan ik moeilijk met mijn geweten rijmen. Het rijmt trouwens ook slecht met mijn kennis over de mate waarin gedrag wel te beïnvloeden is. Immers, wie alleen meet in hoeverre gedrag spontaan verandert, leert niets over de mate waarin het kan veranderen. Wie wil weten in hoeverre gedrag kan veranderen, moet proberen het te veranderen. Dat klinkt misschien abstract,

maar er zijn concrete voorbeelden in de geschiedenis om het verschil concreter te maken. Stel u voor dat u in de zestiende eeuw leefde en onderzoek deed naar analfabetisme met de huidige imaging-technieken en een prachtig grootschalig longitudinale onderzoeksopzet. Ongetwijfeld zou u ontdekken dat analfabetisme zeer stabiel was (wie niet als kind leerde lezen leerde het vrijwel nooit). Er was zelfs grote stabiliteit over generaties (menigeen vermoedt al een 'leesgen', maar de verklaring is simpeler, want alleen de hogere klassen leerden het lezen immers). Wellicht ontdekte u zelfs aanzienlijke verschillen in hersenactiviteit tussen analfabeten en alfabeten (ongetwijfeld weer prefrontaal, en het zou een wonder zijn als jaren onderwijs en klassenmaatschappij niet tot zulke verschillen hadden geleid). Had u nu moeten concluderen dat analfabeten niet kunnen lezen door hun beperkte hersenfunctie? En dat het dus onmogelijk was hen en masse te leren lezen? Om te weten te komen wat veranderbaar is, rest ons dus echt niets anders dan het uit te proberen.

MINDER GROTE VERHALEN Wat mij betreft gooien wij het als gemeenschap van psychologen over een andere boeg: minder stellige grote verhalen. Is twijfel en het stellen van kritische vragen niet minstens even nuttig?

Ik zou mij graag verbonden voelen met een groep die actief uitdraagt dat wetenschap mensenwerk is. Dat we een zoektocht maken, waarbij we als psychologen goede 'tools' hebben om mee te zoeken. Dat die tools het in mijn vakgebied mogelijk maken te ontdekken welke processen de problemen van individuele kinderen veroorzaken en in stand houden. Dat we al aardig wat weten over het effectief behandelen van problemen (waardoor niet iedere gemeente bij de transitie van de jeugdzorg het wiel opnieuw hoeft uit te vinden). Dat we systematisch kunnen nagaan hoe die behandeling effectiever (en goedkoper) kan. Dat het gebruik van die kennis grote invloed kan hebben op het leven van kinderen. En dat we juist daarom heel terughoudend moeten zijn in het etiketteren en beperken van die kinderen op basis van probabilistisch onderzoek.

Dat zijn misschien geen *sweeping statements* over het wezen van de mens. Maar in een tijd van ingrijpende veranderingen in de inrichting van onze maatschappij zijn het wel zinvolle nuanceringsen.

OVER DE AUTEUR

Bram Orobio de Castro is hoogleraar Ontwikkelingspsychologie aan de Universiteit Utrecht. E-mail: B.OrobioDeCastro@uu.nl.

Schijnzekerheden over de vermeende onveranderbaarheid van mensen en hun hersenen geven vorm aan onderwijs, opvoeding, politiek en omgangsvormen

Literatuur

- Brummelman, E., Thomaes, S., Orobio de Castro, B., Overbeek, G. & Bushman, B. J. (2013). "That's not just beautiful—That's incredibly beautiful!" The adverse impact of inflated praise on children with low self-esteem. *Psychological Science*, in press.
- Dishion, T. J. & Tipsord, J. M. (2011). Peer Contagion in Child and Adolescent Social and Emotional Development. *Annual Review of Psychology*, 62, 189-214. DOI: 10.1146/annurev.psych.093008.100412.
- Dodge, K. A., Coie, J. D. & Lynam, D. (2006). Aggression and Antisocial Behavior in Youth. In W. Damon, R. M. Lerner & N. Eisenberg (Eds.) *Handbook of Child Psychology, Volume 3, Social, Emotional, and Personality Development*, 6th Edition. Wiley: New York.
- Dodge, K. A., Dishion, T. J. & Lansford, J. E. (2006). Deviant Peer Influences in Intervention and Public Policy for Youth. *SRCD Social Policy Report*, 20(1).
- Dodge, K. A. (1980). Social cognition and children's aggressive behavior. *Child Development*, 51, 162-170.
- Haidt, J. (2001). The emotional dog and its rational tail: A social intuitionist approach to moral judgment. *Psychological Review*, 108, 814-834.
- Killen, M. & Smetana, J. G. (Eds.) (2006). *Handbook of moral development*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- Killen, M., Margie, N. G. & Sinno, S. (2006). Morality in the context of intergroup relationships. In M. Killen & J. G. Smetana (Eds.), *Handbook of moral development* (pp. 155-183). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- Kochanska, G. & Aksan, N. (2006). Children's Conscience and Self-Regulation. *Journal of Personality*, 74(6), 1587-1618. doi:10.1111/j.1467-6494.2006.00421.x
- Leijten, P. (2014). *Toward improved parenting interventions to reduce disruptive child behavior: effectively engaging disadvantaged families and searching for effective elements*. Dissertatie, Universiteit Utrecht (te verdedigen 20 januari 2014).
- Lier, P. A. C. van, Vuijk, P. & Crijnen, A. A. M. (2005). Understanding mechanisms of change in the development of antisocial behavior: the impact of a universal intervention. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 33, 521-535.
- Louwe, J. J., Overveld, C. W. van, Orobio de Castro, B., Merk, W. & Koops, W. (2009). De effectiviteit van het PAD-leerplan en gedragskenmerken van jongens met externaliserend gedrag. *Tijdschrift voor orthopedagogiek, kinderpsychiatrie en klinische kinderpsychologie*, 34 (1), 27 - 40.
- Mackie, J. (1990). *Ethics: Inventing right and wrong*. Penguin UK.
- Manen, T. van, Prins, P. J. M. & Emmelkamp, P. G. M. (2004). Reducing aggressive behavior in boys with a social-cognitive group treatment: results of a randomized, controlled trial. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 43(12), 1478-1487.
- Menting, A. T. A., Orobio de Castro, B. & Matthys, W. (2013). Effectiveness of the Incredible Years parent training to modify disruptive and prosocial child behavior: a meta-analytic review. *Clinical Psychology Review*, 33(8), 901-913. <http://dx.doi.org/10.1037/1082-989X.6.4.413>
- Menting, A. T. A., Orobio de Castro, B., Wijngaards-de Meij, L. D. N. V. & Matthys, W. (2013). A Trial of Parent Training for Mothers Being Released From Incarceration and Their Children. *Journal of Clinical Child & Adolescent Psychology*, 1-16. DOI:10.1080/15374416.2013.817310.
- Orobio de Castro, B., Verhulp, E. & Runions, K. (2012). Rage and Revenge: Highly aggressive boys' explanations for their responses to ambiguous provocation. *European Journal of Developmental Psychology*, 9, 331-350. doi:10.1080/17405629.2012.680304.
- Orobio de Castro, B., Merk, W., Koops, W., Veerman, J. W. & Bosch, J. D. (2005). Emotions in social information processing and their relations with reactive and proactive aggression in referred aggressive boys. *Journal of Clinical Child and Adolescent Psychology*, 34(1), 105-116.
- Orobio de Castro, B., Thomaes, S. & Reijntjes, A. (2014). If you want to understand something, try to change it: Using experimental designs to understand the development of peer relations. *Journal of Research on Adolescence*, in press.
- Orobio de Castro, B., Veerman, J. W., Koops, W., Bosch, J. D. & Monshouwer, H. J. (2002). Hostile attribution of intent and aggressive behavior: a meta analysis. *Child Development*, 73, 916-934.
- Overveld, C. W. & Louwe, J. J. (2008). *Een pad naar minder agressie. De effectiviteit van het Programma Alternatieve Denkstrategieën voor jongens met ernstige gedragsproblemen in verschillende typen Nederlands primair onderwijs*. Dissertatie, Universiteit Utrecht.
- Posthumus, J. (2009). *Preventive effects and cost-effectiveness of the Incredible Years program for parents of preschoolers with aggressive behavior*. Dissertatie, UMCU.
- Reijntjes, A., Thomaes, S., Kamphuis, J. H., Bushman, B. J., Orobio de Castro, B. & Telch, M. J. (2011). Explaining the paradoxical rejection-aggression link: The mediating effects of hostile intent attributions, anger, and decreases in state self-esteem on peer rejection-induced aggression in youth. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 37(7), 955-963. doi:10.1177/0146167211410247
- Rutter, M. (2002). Nature, nurture, and development: From evangelism through science toward policy and practice. *Child Development*, 73, 1-21.
- Rutter, M. (2006). *Genes and Behavior: Nature-Nurture Interplay Explained*. Blackwell.
- Swaab, D. & Schutten, J. P. (2013). *Je bent je brein: Alles wat je wilt weten over je hersenen*. Atlas Contact.
- Thomaes, S., Reijntjes, A., Orobio de Castro, B. & Bushman, B. J. (2009). Reality Bites or Does It? Realistic Self-Views Buffer Negative Mood Following Social Threat. *Psychological Science*, 20(9), 1079-1080.
- Vlieg, L., Overbeek, G. J. & Orobio de Castro, B. (2013). "I want to behave prosocially and I can choose to do so": Effectiveness of TIGER (Kanjertraining) in 8 to 11 year-olds. *European Journal of Developmental Psychology*, DOI:10.1080/17405629.2013.811405.
- Winter, M. de (2011, oktober). *Opvoeden van wereldburgers. Kan dat?* Paper gepresenteerd op het symposium 100 jaar Stichting Jeugdzorg St Joseph, Maastricht.
- Yeager, D. S., Trzesniewski, K. H., Tim, K., Nokelainen, P. & Dweck, C. S. (2011). Adolescents' implicit theories predict desire for vengeance after peer conflicts: Correlational and experimental evidence. *Developmental Psychology*, 47(4), 1090-1107.